

УДК 351.751.5:821.161.2–94Єфремов

Цензура та цензори в спогадах Сергія Єфремова

Олександр ГАЛИЧ

д-р філол. н., проф.

Приватний вищий навчальний
заклад «Міжнародний
економіко-гуманітарний
університет імені академіка
Степана Дем'янчука»вул. Степана Дем'янчука, 4,
33000, Рівне, Україна

halich48@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5926-0726

© Галич О., 2022

Мемуарний твір С. Єфремова «Про дні минулі (спогади)», написаний понад 100 років тому, серед іншого розповідає про взаємини автора з цензурою, переконливо доводячи її реакційну роль у Російській імперії.

Метою статті є на матеріалі мемуарів С. Єфремова 1920–1921 років з'ясувати роль російської царської цензури в блокуванні україноцентричних матеріалів, написаних згаданим автором та його однодумцями; показати постаті цензорів, розкрити мотиви їхньої діяльності та роль у перешкоджанні створенню україномовної журналістики.

Перша згадка про цензуру в спогадах С. Єфремова пов'язана зі знайомством з відомим українським письменником І. Нечуєм-Левицьким, який навчився обходити цензуру. Наступна згадка про неї пов'язана зі створенням наприкінці XIX ст. видавництва, яке пізніше стало називатися «Вік». Тут С. Єфремов став свідком роботи з цензурою своїх товаришів. Київські цензори чинили немало перешкод україномовному видавництву, відхиляючи більшість рукописів, покреслених червоним кольором. У «Киевской Старине» С. Єфремову довелося вже самому безпосередньо мати справу з цензурою. У нього сформувався власний досвід роботи з цензорами, чого він не мав під час праці у видавництві «Вік».

Документальний твір «Про дні минулі (спогади)» розповідає, що статті їхнього автора через гостроту і політичну спрямованість перебували під особливим контролем цензури, а тому керівнику «Киевской Старини» В. Науменку доводилося їх суттєво редагувати, перш ніж подавати до цензурного комітету. Першою статтею С. Єфремова, правомірність якої автору особисто довелося відстоювати в цензурному комітеті, була праця про П. Грабовського, що була надрукована в другому номері «Киевской Старини» за 1903 рік. Цензор суттєво вплинув на статтю С. Єфремова. Вона з'явилася без кінцівки і з великими купюрами, внаслідок чого суттєво постраждав її зміст. Проте сам автор набув певного досвіду спілкування з цензурою. Наступна його праця про святкування з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві була надрукована без змін, оскільки цензор підписав її, не читаючи. Вона викликала особливий резонанс і переполох у владних структурах. Унаслідок цієї публікації цензора було звільнено з посади із-за нехтування своїми обов'язками.

Мемуари дозволяють дізнатися імена кількох київських цензорів, з якими мав справу автор спогадів. Серед них — Бутовський, Глібов, Сидоров, Никольський, Флоринський, Булгаков. У двобойі з цими чиновниками загартовувався світогляд С. Єфремова, уміння відстоювати інтереси українського народу. Він набирався досвіду як обходити цензуру.

Ключові слова: документальна література, мемуари, цензура, цензурний комітет, цензор.

CENSORSHIP AND CENSORS IN SERHII EFREMOV'S MEMORIES

Oleksandr Halych

Doctor of Philology, Professor

Academician Stepan Demianchuk International

University of Economics and Humanities

Stepan Demianchuk St., 4, 33000, Rivne, Ukraine

halich48@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5926-0726

S. Efremov's memoir, "On the Days of the Past (memories)", written more than 100 years ago, among other things, tells about the author's relationship with censorship, convincingly proving its reactionary role in the Russian Empire.

The purpose of the article is to find out the role of Russian tsarist censorship in blocking Ukrainian-centric materials written by the mentioned author and his like-minded people based on S. Efremov's memoirs of 1920–1921; show the figures of censors, reveal the motives of their activities and the role in preventing the creation of Ukrainian-language journalism.

The first mention of censorship in S. Efremov's memoirs is connected with the acquaintance of the famous Ukrainian writer I. Nechui-Levytskyi, who learned to circumvent censorship. The next mention of it is associated with the creation of the publishing house at the end of the nineteenth century, which later became known as "Vik" ("Age"). Here S. Efremov witnessed the work with censorship of his comrades. Kyiv censors repaired many obstacles to Ukrainian-language publishing, rejecting most manuscripts drawn in red. In "Kievskaya Starina" ("Kievan Past") S. Efremov had to deal directly with censorship. He developed his own experience of working with censors, which he did not have while working for the publishing house "Vik". S. Efremov's memoirs provide an opportunity to establish the postal address at which the Kyiv Censorship Committee was located. The documentary "On the Days of the Past (memories)" says that their author's articles due to the sharpness and political orientation were under special control of censorship, and therefore, the head of "Kievskaya Starina" V. Naumenko had to edit them significantly before submitting to the censorship committee. S. Efremov's first article, the legitimacy of which the author personally had to defend in the censorship committee, was a work on P. Hrabovskiy, which was published in the second issue of "Kievskaya Starina" in 1903. The censor significantly influenced S. Efremov's article. It appeared without ending and with large bills, as a result of which its content was significantly damaged. However, the author himself had gained some experience in communicating with censorship. His next work on the celebration on the occasion of the monument opening to I. Kotliarevskiy in Poltava was published unchanged, as the censor signed it without reading. It caused a special resonance and commotion in power structures. As a result of this publication, the censor was dismissed due to neglect of his functional duties.

The memoirs allow us to find out the names of several Kyiv censors with whom the author of the memoirs dealt. Among them — Butovskiy, Hlibov, Sydorov, Nykolskiy, Florynskiy, Bulgakov. In the duel with these officials, S. Efremov's worldview and ability to defend the interests of the Ukrainian people were hardened. He gained experience in circumventing censorship.

Keywords: documentary literature, memoirs, censorship, censorship committee, censor.

Актуальність проблеми

Спогади С. Єфремова містять чимало фрагментів, пов'язаних із історією української журналістики на помежів'ї ХІХ–ХХ століть. Вони є явищем документальної літератури, яка поступово витісняє художню літературу. Щоправда, література non fiction, так називають документалістику в західному літературознавстві, траплялася в світовій літературі значно раніше, ніж з'явилися мемуари «Про дні минулі (спогади)» С. Єфремова, час написання яких 1920–1921 роки, коли відомий український журналіст, видавець, літературознавець переховувався в Києві та поблизу нього від переслідувань радянської влади, знаходячись на нелегальному становищі. Аналіз спогадів С. Єфремова надає можливість заповнити певні прогалини в історії української журналістики, пов'язані з його взаєминами з царською цензурою та з особами цензорів, з якими доводилося працювати науковцям.

Постановка проблеми. Нам уже доводилося аналізувати в «Українському інформаційному просторі» юнацький щоденник С. Єфремова. У цьому ж виданні була надрукована наша праця про мемуарне бачення цим автором часопису «Киевская Старина». Однак у спогадах «Про дні минулі (спогади)» цього вченого були порушені й інші проблеми, розв'язання яких зацікавить не лише фахівців у галузі історії української журналістики, а й істориків, літературознавців. Тому автор цієї праці надрукував ще статті про періодичні видання, які читав у дитячі та юнацькі роки майбутній учений, з якими розпочинав співпрацю, котра впливала на формування його україноцентричних світоглядних позицій, а також про зародження україномовної періодики в Україні під впливом революційних подій 1905 року. Крім того, в інших наукових виданнях також друкувалися наші праці про мемуари С. Єфремова.

Стан вивчення проблеми

Мемуари в історії не тільки української, а й інших літератур Європи, пройшли суперечливий шлях, що розпочався ще в античності та який став в ХХ сторіччі суттєвим фактором розвитку сучасної літератури non fiction, котра на початку ХХІ ст. ще більше посилила свої позиції. Нам доводилося не раз писати про документальну літературу, однак мемуари С. Єфремова все ще не отримали гідної уваги науковців, хоча про їхнього автора є сотні публікацій, особливо здійснених уже в ХХІ столітті (монографія О. Меленчук (2013). Про цензуру українського друкованого слова в Російській імперії заслуговують на увагу праці М. Тимошика (1993; 2000; 2007), а також праця самого С. Єфремова (1993).

Об'єкт вивчення

Спогади С. Єфремова, написані в 1920 — поч. 1921 рр., є об'єктом вивчення в цій розвідці. Серед низки важливих проблем, поруше-

них у мемуарах «Про дні минулі (спогади)», для нас суттєвим є питання, як авторові доводилося співпрацювати з цензурою, з якими цензорами він був знайомим, як ставилися вони до своїх професійних обов'язків, як боротьба з цензурою і окремими її представниками впливали на становлення С. Єфремова як журналіста, публіциста, вченого, переконували в правильності україноцентричних позицій автора.

Завдання статті. На матеріалі мемуарів С. Єфремова 1920–1921 років з'ясувати роль російської царської цензури в блокуванні україноцентричних матеріалів, написаних згаданим автором та його однопідприємцями; показати постаті цензорів, розкрити мотиви їхньої діяльності та роль у перешкоджанні створенню україномовної журналістики, появи періодичних видань українською мовою.

Виклад матеріалу

Мемуари С. Єфремова «Про дні минулі (спогади)», написані в 1920–1921 рр., переконливо показали реакційну роль такої державної інституції в царській Росії як цензура. Уже в часи правління царя Олексія Михайловича Романова (1629–1676) влада спробувала поставити під цензурний контроль друкарні на українських землях. У цьому зв'язку М. Тимошик зазначав: «Першу спробу поставити діяльність Чернігівської і Києво-Печерської друкарень, які ніколи не залежали від будь-яких урядових чинників під свій контроль здійснив цар Олексій Михайлович. Справу довершив Петро I, який відомим указом від 5 жовтня 1720 року підпорядкував усі вільні друкарні в Україні духовній колегії і заборонив друкування в Києві і Чернігові книг, «не согласных с российскими печатми», тобто з тогочасною українською мовою» (Тимошик, 2007, с. 230). Цензура суттєво посилилася у XVIII ст., особливо в часи правління Катерини II, а остаточно утвердилася на початку XIX, коли імператор Олександр I затвердив перший цензурний статут, котрим було закладено законодавчі основи цензури в Російській імперії. Валувєвський циркуляр та Емський указ суттєво обмежили права українців на видання книжок рідною мовою, використання її в театральних виставах, текстах до нот, написанні наукових праць тощо. Провідну роль у цьому процесі відіграла цензура. Вона як інституція відігравала суттєву роль і в роки радянської влади. Про її негативну роль є фрагменти в щоденнику Олеса Гончара. Зокрема, в записі від 7 серпня 1977 року: «У [Сов[етском писателе]» затримали мою книжку «О тех, кто дорог» (літ. статті, виступи). Ніяк не можна писати про тих людей-невидимок з червоним олівцем (що я про них говорив на з'їзді СП СРСР). У стенограмі надруковано, в газетах це місце пройшло, з'їзд зустрів бурю оплесків... Але це тоді. А сьогодні невидимка сильніший, він знову диктує» (Гончар, 2008, с. 312).

У мемуарах С. Єфремова перша згадка про цензуру пов'язана з розповіддю про його знайомство з відомим українським письменником І. Нечуєм-Левицьким. Трапилося це десь наприкінці 1892 року. Письменник «спокійно жив собі на свою маленьку пенсійку в домі Сегета й акуратно щороку випускав повість за повістю, будучи мало не єдиним тоді українським письменником у росії, який переходив цензуру й не ховався за псевдонімами або ховався рідко» (Єфремов, 2011, с. 373). Мова йшла про те, що, незважаючи на утиски цензури, І. Нечую-Левицькому все ж удавалося її обходити, внаслідок чого його твори різних жанрів регулярно друкувалися. Вдруге згадка про цензуру в спогадах С. Єфремова пов'язана з початком видавничої діяльності автора, коли група молодих українців створила наприкінці ХІХ ст. видавництво, яке пізніше отримало назву «Вік». Воно проіснувало з 1895 до 1918 року. Прикладом для «віковиків» була видавнича діяльність Б. Грінченка, який «в Чернігові показав нам, що навіть за божевільних часів цензурного терору дещо таки можна робити» (Єфремов, 2011, с. 387).

На початку діяльності видавництва «Вік» його бюджет був надзвичайно мізерний. За перші роки вдалося видати лише кілька невеличких брошур. Були проблеми з їхнім розповсюдженням. Але левину частку проблем створювала цензура, «яка найбільше нам допікала і внівець повертала мало не всі наші заходи. Ми посилали чимало рукописів, але верталось з них якась третина, не більш, та й то часто так покалічені червоним атраментом, що доводилось і з них викидати більшість» (Єфремов, 2011, с. 388). Серед тих праць, які здолали цензуру і були надруковані у видавництві «Вік», С. Єфремов називає «Хрестонос» Дніпрової Чайки, «Оповідання про давнє» (збірка з старих письменників), «Де найшов, де згубив» П. Шуліки. Мемуарист згадував, що до цензури надсилалися також популярні видання про Лікурга В. Доманицького, «Різачка», «Про жіночі хвороби» О. Черняхівського, «Дещо про світ божий» Іванова-Комарова (його ім'я автор не називає), «Про тіло людське» Г. Стрижевського. Тут виникали серйозні проблеми, автор згадував, що працівники видавництва змушені були хитрувати, щоб матеріали були схвалені цензорами. С. Єфремов сам нерідко змінював авторські заголовки текстів, дописував початки й кінцівки творів. Це бувало не давало жодних результатів, а твори безслідно зникали в цензурі: «Я добре пам'ятаю, на які тільки хитрощі доводилось пускатися, щоб якось обійти цензуру. Я міняв заголовки, приробляв белетристичні початки й кінці, робив такі ж і вставки — і разів по чотири перероблені так за кожним разом рукописи мандрували до цензури з тим, щоб там і загинути» (Єфремов, 2011, с. 387). С. Єфремов згадував, що такі результати діяльності видавництва часом викликали у нього й товаришів розпач, але вони не

втрачали надії чи доброго гумору, «і все слали рукописи, — аж поки таки здобутки стали появлятися більші» (Єфремов, 2011, с. 387). Проте таке стало траплятися набагато пізніше, коли молоді видавці набули практичний досвід роботи з цензурою. Сам же С. Єфремов безпосередньо з цензорами не стикався. У статті «Вне закона: к истории цензуры в России» цей автор зазначає: «Передивляючись записник київського українського книговидавництва «Вік», у яку для пам'яті занотовувалися всі спрямовані в цензуру рукописи, я почерпнув звідти досить повчальні цифри. За період з 1895 до 1903 року книжкове видавництво спрямувало до цензури 230 окремих назв рукописів; з них з'явилося лише 80, тобто близько 1/3 всієї кількості. Решта або цілком заборонені, або зазнали такої болісної операції з рясним крововиливом, що випуск їх у світ в дозволеному вигляді є абсурдом» (Єфремов, 1993, с. 34).

Набагато більше місця взаєминам з цензурою С. Єфремов приділив у XIII розділі спогадів «Киевская Старина». Стара Громада. Цензура». Зокрема під час роботи в «Киевской Старине» С. Єфремову довелося значно частіше безпосередньо стикатися з цензурою, він набував особистий досвід взаємин з цензорами, чого не мав, працюючи у видавництві «Вік»: «Співробітництво в «Киевской Старине» значно поширило не тільки мій літературний наліпок, але й особистий досвід з цензурою, що була за тих часів сущим бичем божим для кожного літератора, а надто з провінції, та ще української. Деякий, і то досить великий досвід цензурний дала вже мені практика «Віку», але в ній я бачив здебільшого самі наслідки й особисто з цензорами не стикався. Бувши ж спершу секретарем, а потім співробітником журналу на теми, що найдужче притягали увагу цензурних аргусів, я мусив часто ходити на Виноградну ул., в ідилічно-патріархальних обставинах якої, на лоні природи, можна сказати, десятиліттями роблено болючі операції над друкованим словом. І з деяких, гадаю, до речі буде зирвати покривало» (Єфремов, 2011, с. 524–525). Завдяки спогадам С. Єфремова можна встановити поштову адресу, за якою був розташований київський цензурний комітет, що десятиліттями перешкоджав поширенню українського слова.

Оскільки твори самого С. Єфремова через їхню гостроту й політичну актуальність були під особливим контролем з боку цензури, то керівник «Киевской Старини» В. Науменко завжди добряче працював над ними, викидаючи те, що здавалося йому політично чи ідеологічно неприйнятним. Проте й після такої обробки текстів лишалося, що робити ще й цензору. У такому разі С. Єфремов сам ходив на Виноградну, відстоюючи власну позицію: «Треба зауважити, що ще до друку мої статті — а вони ж найбільш і притягали в журналі гостру увагу цензурного ока своїм сучасним змістом і навіть, як каза-

ли мені цензори, заголовками — переходили через цензуру редакційну, і Науменко іноді таки добре їх вихолощував, викидаючи те, що здавалось йому нецензурним. Але лишалося ще трохи роботи й для цензора, і мені як авторові тоді доводилось іти на Виноградну «торгуватися» (Єфремов, 2011, с. 525).

Власне першою статтею С. Єфремова, на яку звернула увагу цензура, — «була характеристика Павла Грабовського в II-й книзі «Киевской Старины» за 1903 р.» (Єфремов, 2011, с. 525). Автору спогадів запам'яталося ім'я цензора, що дав дозвіл на друк згаданої статті: «Був тоді за цензора Бутовський, коректний, увічливий чиновник, який не чіплявся й не уїдливо спеціально до українства, але як формаліст додержував букви заборонних, дуже туго ішов на поступки, скоро вже що викреслював» (Єфремов, 2011, с. 525). Із характеристики С. Єфремова Бутовський виглядав як сухий чиновник, який строго дотримувався цензурних правил, з яким неможливо було домовитися: «Розмови мої з ним, сухі і формальні, мало що помогли, і стаття в друці появилася без кінця та з такими купюрами, що подекуди зовсім усякого сенсу її позбавляли» (Єфремов, 2011, с. 525). На щастя ця людина недовго протрималася на посаді цензора, її замінив інший цензор на прізвище Глібов. Автор характеризує його як гульця, п'яничку, жевжика, що потрапив на роботу через чийсь протекцію, а в сутність своєї діяльності він не вникав: «Черкав він мало, да й підписував здебільшого не читаючи, щоб не тратити свого дорогоцінного часу, і за це незабаром вилетів, — власне, за мою статтю» (Єфремов, 2011, с. 525). С. Єфремов докладно переповідає обставини, за яких втратив свою посаду Глібов: «Восени 1903 р. по Полтавському святі дав я до «Киевской Старины» опис його під заголовком «Праздник укр[аинской] интеллигенции», і Глібов, на моє здивування, дозволив, як звичайно, не читаючи. Коли книжка вийшла, стаття звернула увагу офіціальних та й охочекомонних цензорів з «Киевлянина», про неї заговорили, і Глібов мусив податися в одставку за нехтування своїх обов'язків. Наляканий такою перспективою, він поспробував був поправити свої фонди, заборонивши окремі одбитки згаданої статті, які (1100 пр[имірників]) так і пропали в цензурі чи в друкарні» (Єфремов, 2011, с. 525).

Після цього випадку статті С. Єфремова набагато уважніше читалися цензурою. Наляканий долею свого попередника Глібова, цензори стали більш прискіпливішими. Стаття про І. Франка, особливо друга її частина, дуже непросто проходила через цензуру. Цензор Никольський, що тимчасово прийшов на зміну Глібова, після кількох розглядів усе ж дозволив її друкувати, але заборонив окремий відбиток. С. Єфремов згадував: «У мене заховався цензурний примірник цієї статті з цензорськими купюрами: повикидало було силу цитат

з Франка, до того ж звелено на ярижний переробити правопис фонетику, якої я до того держався в цитатах» (Єфремов, 2011, с. 525–526). Про цього чиновника у спогадах сказано, що він походив із духовенства, а тому особливо чіплявся до тих моментів, у котрих убачав замах проти релігії чи духовенства. Будучи формалістом, після тривалих розмов з С. Єфремовим і суперечок з ним, «він дозволив більшість цитат з Франка друкувати, але в справі правопису лишивсь непохитним так само, як ніяк не згодився дати дозвіл на одбитки, і зроблені з першої частини статті також пропали» (Єфремов, 2011, с. 526). Пізніше автор спогадів не раз пересікався з Никольським. Зокрема, С. Єфремов у 1917 р. ліквідував цензурний комітет, де тоді працював Никольський, а наступного року гетьман Скоропадський відновив цензуру і мемуаристу довелося знову мати справу з Никольським. Оцінюючи його постать, С. Єфремов писав: «Я скажу, що це був ще не найгірший цензор. Принаймні він був досить байдужий, за згаданим винятком, до змісту і, здається, не брав хабарів, як це водилося в цензурному комітеті між його товаришами» (Єфремов, 2011, с. 526).

Оскільки Никольський на початку ХХ ст. тимчасово виконував обов'язки цензора, то на постійне місце після Глібова був призначений Ол. Сидоров, який працював на Виноградній порівняно довго, аж до 1910-го року, коли він отримав підвищення й виїхав до Москви, де став головою московського цензурного комітету. Наступником Сидорова став професор Т. Флоринський. Про нього С. Єфремов нічого не пише. Відомо лише, що ця людина була деканом історико-філологічного факультету Київського університету і водночас цензором. У 1919 році Т. Флоринський був розстріляний більшовиками. Набагато більше місця у спогадах відведено О. Сидорову: «Становище за Сидорова ще було погіршало, перша ж моя стаття, що потрапила йому до рук, («На мертвій точці») такого зазнала кровопускання, що я мусив зробити чергову візиту на Виноградну» (Єфремов, 2011, с. 526). С. Єфремов наводить короткий портрет цензора, наголошуючи на його балакучості та схильності до дискусій з авторами матеріалів, які потрапляли до його рук: «Сидоров прийняв по-домашньому, в пантофлях і мало не в халаті. Був це рудий, надзвичайно антипатичний чоловік, балакучий, з великим нахилом до дискусій з авторами і з величезною злістю до «лібералізму та соціалізму» (Єфремов, 2011, с. 526). У статті автора спогадів він знайшов прояви лібералізму та соціалізму, а тому повикреслював фрагменти, де це, на його погляд, виявилось, але після тривалої дискусії дозволив друкувати викреслені місця. С. Єфремову запам'яталася пророча фраза, мовлена Сидоровим під час революційних подій 1905 р., коли тимчасовим законом від 24 листопада 1905 року цензура та цензурні комітети в царській Росії були ліквідовані: «Ви ще жалкуватимете за теперішньою цензурою» (Єфремов,

2011, с. 526). Автор мемуарів відзначив, що йому згодом часто доводилося ту його пророчу фразу згадувати, як і те, що принциповий ворог «лібералізму та соціалізму» «за «нового» ладу дуже вигідно використав своє офіційне становище голови реформованого цензурного комітету.

Відомо, що корупція серед російських чиновників була надзвичайно поширена. Сидоров не був винятком. Всі періодичні видання мусили виплачувати йому регулярно щомісячне жалування, пропорційно тиражеві (платила й «Рада»), інакше-бо він нищив їх конфіскаціями та штрафами; видавці книжок також нерідко, коли боялися за долю книжки, одсилали її до цензора, той чи інший, як до книжки «кредитного білета» вклавши всередину (так вийшла в світ моя біографія Шевченка в виданні «Просвіти») (Єфремов, 2011, с. 526). Тобто, в росії можна знайти чимало способів обійти царські заборони на друковане слово, особливо українською мовою. Для цього треба було лише дати хабара чиновнику. Саме так вчинив С. Єфремов, щоб його книжка «Тарас Шевченко» побачила світ.

Час роботи Сидорова в цензурному комітеті Києва, з внутрішнього боку, виявився найнесприятливішим для українського слова, він був індикатором глибокої кризи системи його утисків з боку царської влади. З іншого боку, гроші, на які був ласий Сидоров, дозволяли обходити утиски слова. Тут слід зазначити, що цензор Сидоров особисто хабарі не брав, для цього в штаті цензурного комітету були дрібніші чиновники, через яких вирішувалися всі фінансові питання. Про одного з них, Оpatовського, С. Єфремов згадував у спогадах: «Помічником Сидорову в цій справі та конфідентом був незмінний діловод, а потім секретар цензурного комітету Оpatовський, якого кругле добродушне обличчя я пам'ятаю з перших своїх візитів на Виноградну і аж до гетьманських часів. 1905 р., коли важилась доля цензурних установ, він навіть прохав мене дати йому рекомендацію в залізничне управління, але потім лишивсь на старому місці. Цей лиха не робив, навпаки, за невеличку мзду раз у раз допомагав так або інакше укоськувати головних цензорів» (Єфремов, 2011, с. 527).

С. Єфремов, завершуючи розмову про цензора Сидорова, додав, «що цей хабарник виступав у друці не тільки цензором, але й Катон-Цензором, оборонцем ладу та патріотом, друкуючи під прізвиськом Волкова в «Моск[овских] Ведомостях» громові проти українства статті... Воістину «умиления достойная картина!»...» (Єфремов, 2011, с. 527).

Згадуючи про стосунки з цензурою, С. Єфремов називає прізвисьце ще одного свого цензора: «Це професор духовної академії «Афоня» Булгаков, спеціаліст духовної цензури, волею начальства призначений, за од'їздом Сидорова, читати й черкати мої статті в 1905 р.» (Єф-

ремов, 2011, с. 527). Як професор, він чудово розумів, що його праця цензором жодним чином не відповідає його званню професора і ставить його в незручне становище. С. Єфремов стисло і влучно характеризує Булгакова як добродушну і не дуже розумну особистість, яка навіть не робила спроб, щоб якось приховувати свій конфуз. «В першій ж нашій розмові з приводу «Заметок на текущие темы» він признався, що йому дуже мої статті подобаються, — «я с величайшим удовольствием и наслаждением их читаю», — скільки і перед тим, і потім я чув таких цензорських компліментів, але вони мені нітрохи не помагали, а тільки були прелюдією до прикростей» (Єфремов, 2011, с. 527). С. Єфремов не помилився й цього разу. Спогади передають внутрішню сутність цієї людини, до речі, батька автора «Майстра і Маргарити» М. Булгакова: «Червоніючи й заникуючись, ніяковіючи, Булгаков іноді здавався на мої резони й, хапаючись за голову з одчаю та вигукуючи: «Что вы со мной делаете!» — поновлював викреслений текст. Але часто бувало, коли він тільки руками розводив і безупинно проказував: «Не могу-с, никак не могу-с... Ведь с меня взыщется...» (Єфремов, 2011, с. 527). Не дивлячись на те, що після революційних подій в Росії 1905 року з цензурою стало трохи легше працювати, Булгаков залишався незмінним. Проте інші цензори почали усвідомлювати власні прийдешні перспективи, вони все ще боялися свого вищого керівництва, але й змушені були зважати на своїх клієнтів, журналістів, літераторів. Автор мемуарів згадує, як «по якійсь нашій довгій розмові з приводу викресленого місця добродушний «Афоня», увесь червоний та зніяковілий, — скрикнув: «Ну, й що ви зо мною оце робите! Я ж не можу... Розумієте, — не можу. Я знаю, колись ви в споминах своїх напишете, що був у мене такий і такий, мовляв, дурний цензор, але ж... Ну, робіть, що хочете, а я не можу...» (Єфремов, 2011, с. 528). Пригадавши пізніше цей епізод, С. Єфремов «згодився з таким останнім аргументом» і помістив «цю комічну постать між тінями минулого» (Єфремов, 2011, с. 528).

Висновки

Мемуарний твір С. Єфремова «Про дні минулі (спогади)», написаний у 1920–1921 рр., на прикладі взаємин автора з цензурою переконливо довів її реакційну роль у Російській імперії. Пізніше таку ж роль вона відіграла й у радянському Союзі, про що свідчить щоденник Олеса Гончара. Зародившись у часи другого царя з династії Романових Олексія Михайловича «Тишайшого», цензура стала вагомим інструментом влади для заборони вільнодумства, а в умовах царизму ще й суттєвого обмеження українців у праві на власну мову, літературу, журналістику, книговидання.

С. Єфремов уперше згадує про цю інституцію в спогадах про знайомство з класиком української літератури І. Нечумем-Левицьким,

який, на думку мемуариста, умів знайти шляхи, як обходити цензуру. Наступна згадка про цензуру в спогадах ученого пов'язана зі створенням за його участю наприкінці XIX ст. видавництва, яке пізніше стало називатися «Вік». Тут він став свідком роботи своїх товаришів, яким довелося безпосередньо брати участь у взаєминах з київським цензурним комітетом. Цензори робили чимало перешкод україномовному видавництву, повертаючи покреслені червоним кольором мало не всі рукописи, а часом і гублячи їх.

Працюючи в «Киевской Старине» С. Єфремову довелося значно частіше безпосередньо мати справу з цензурою, у нього сформувався особистий досвід взаємин з цензорами, чого він не мав раніше, під час роботи у видавництві «Вік». Спогади С. Єфремова дають можливість установити адресу, за якою був зареєстрований київський цензурний комітет. Мемуари «Про дні минулі (спогади)» розповідають, що оскільки твори їхнього автора через актуальність і політичну заангажованість перебували під особливим контролем з боку цензури, то керівнику «Киевской Старини» В. Науменку перед їхнім друком доводилося суттєво редагувати, викидаючи все те, що могло не пройти через цензуру. Досить часто це завершувалося особистим спілкуванням з цензором, котрий здебільшого не йшов на жодні компроміси з автором. Першою працею С. Єфремова, правомірність якої автору довелося відстоювати у цензурному комітеті, була стаття про П. Грабовського, що друкувалася у другому числі «Киевской Старини» за 1903 рік. Перший двобій з цензором С. Єфремов програв: стаття з'явилася без кінцівки і великими купюрами, внаслідок чого суттєво постраждав зміст. Праця публіциста про святкування відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві була надрукована повністю, оскільки цензор підписав її не читаючи. Вона викликала особливий інтерес аудиторії та владних структур. Цензора було звільнено з посади із-за нехтування своїми обов'язками.

Мемуари розкривають постаті кількох київських цензорів, з якими змушений був спілкуватися автор. Це — Бутовський, Глібов, Сидоров, Никольський, Флоринський, Булгаков. Всі вони були різними, але їх об'єднувало одне — служіння Російській імперії. Саме у двобой з ними загартовувався україноцентричний світогляд С. Єфремова, він набував досвіду як обходити цензуру.

Цензура зі сторінок мемуарів постає як досить корумпована структура державного апарату Російської імперії. І ця обставина також використовувалася С. Єфремовим і його однодумцями. Завдяки хабарам часто вдавалося отримати дозвіл на друк творів, які за інших умов ніяк би не вийшли у світ. Саме так була надрукована книжка С. Єфремова про Тараса Шевченка.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Гончар, О. Т. (2008). *Щоденники* (В. Д. Гончар, упоряд.; 2-ге видання; Т. 2: 1968–1983). Веселка.
- Єфремов, С. (1993). *Літературно-критичні статті* (Е. С. Соловей, упоряд.). Дніпро.
- Єфремов, С. (2011). *Щоденник. Про дні минулі: спогади*. Темпора.
- Меленчук, О. В. (2013). *Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова в контексті українського літературознавства* [Монографія]. Чернівецький національний університет.
- Тимошик, М. С. (1993). До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки). *Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо*, 25, 55–63.
- Тимошик, М. С. (2000). «К печатанию не должно быть позволено...». Історія цензури українського слова. *Урок української*, 3, 10–13.
- Тимошик, М. С. (2007). *Історія видавничої справи* (2-ге вид.). Наша культура і наука.

REFERENCES

- Honchar, O. T. (2008). *Shchodennyky* [Diaries] (V. D. Honchar, Comp.; 2nd ed.; Vol. 2: 1968–1983). Veselka [in Ukrainian].
- Melenchuk, O. V. (2013). *Shevchenkoznavchyi dyskurs Serhii Yefremova v konteksti ukrainskoho literaturoznavstva* [Serhii Yefremov's Shevchenko Discourse in the Context of Ukrainian Literary Studies]. Chernivtsi National University [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. S. (1993). Do istorii tsenzurnykh utyskiv ukrainskoho drukovanoho slova v period proholoshennia konstytutsiinykh svobod (1905–1917 roky) [To the History of Censorship Oppression of the Ukrainian Printed Word in the Period of Proclamation of Constitutional Freedoms (1905–1917)]. *Zhurnalistyka. Presa. Telebachennia. Radio*, 25, 55–63 [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. S. (2000). «K pechataniyu ne dolzhno byt' pozvoleno...». Istoriiia tsenzury ukrainskoho slova [«Printing Should not be Allowed...». History of Censorship of the Ukrainian Word]. *Urok ukrainskoi*, 3, 10–13 [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. S. (2007). *Istoriia vydavnychoi spravy* [History of Publishing] (2nd ed.). Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1993). *Literaturno-krytychni statti* [Literary-Critical Articles] (E. S. Solovei, Comp.). Dnipro.
- Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli: spohady* [Diary. About the Past Days: Memories]. Tempora [in Ukrainian].